

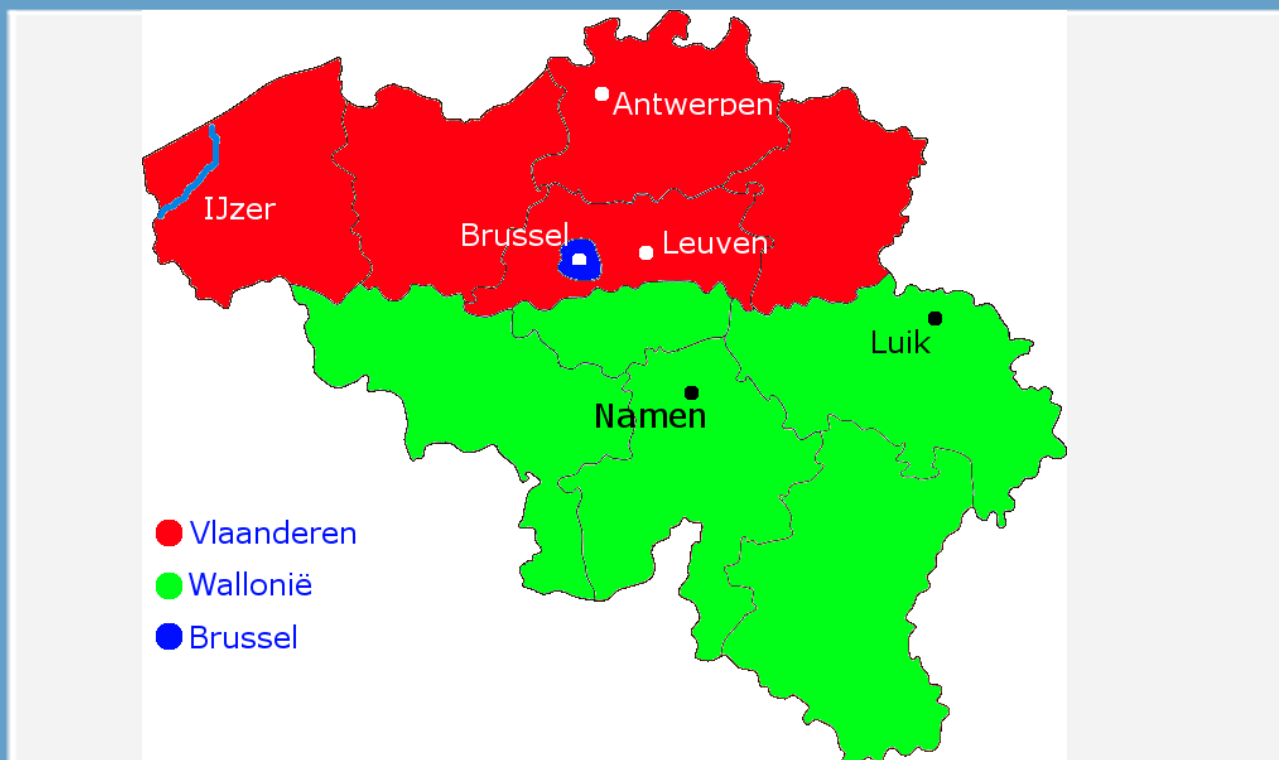

Rijksdienst voor Ondernemend
Nederland

Tendrapport export België

Vraag naar bioproducten in de lift en crisisbestendig

In opdracht van het ministerie van Economische Zaken

Trendrapport Export België

Vraag naar bioproducten in de lift en crisisbestendig

Bionext maakt zich sterk voor méér duurzame biologische voeding en landbouw. Samen met boeren, handelaren, winkels en consumenten. We geven informatie, zorgen dat biologisch beter verkrijgbaar wordt en we bewaken en verbeteren de kwaliteit van het biologische product. Samen met de biologische sector zorgen we ervoor dat de biologische landbouw en voeding zich steeds verder ontwikkelt. En, heel belangrijk: We brengen mensen in contact met de bron van hun voedsel: de biologische boeren en tuinders!

Biologisch is goed voor mens, dier & milieu. Biologische boeren en tuinders werken niet ten koste van, maar samen mét de natuur. Dat levert lekkere en gezonde producten op én heeft grote voordelen voor dierenwelzijn, biodiversiteit, milieu en voedselzekerheid op de lange termijn (door het behoud van bodemvruchtbaarheid).

Opdrachtgever: Ministerie van Economische Zaken

Riana Snel
December 2015

Colofon

Deze studie is een samenvatting van het resultaat van het project "Trendrapport Exportlanden", uitgevoerd door Bionext en gefinancierd door het Ministerie van Economische zaken.

Het (gedeeltelijk) overnemen en/of kopiëren van dit rapport is uitsluitend toegestaan na overleg met Bionext. Bij overname of kopiëren van (delen van) dit rapport moet Bionext als auteur vermeld worden.

Nadere informatie omtrent het project kan verkregen worden bij Bionext, e-mail: info@bionext.nl

Bionext
Laan van Vollenhove 3221
3706 AR Zeist
telefoon 030 233 99 70
e-mail: info@bionext.nl
website: www.bionext.nl

Samenvatting

België is een federale staat en verdeeld in het Vlaams, Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De gewesten zijn bevoegd voor formulering en uitvoering van het landbouwbeleid. Concreet komt het erop neer dat er 4 Ministers van Landbouw zijn en dat het beleid zich op 4 verschillende plaatsen laat optekenen. Uitgebreide rapportages over bio in België in zijn totaliteit zijn er niet. De informatie in dit rapport gaat voor een groot deel over Vlaanderen. Als er sprake is van informatie over België totaal of Wallonië staat dit expliciet vermeld in deze rapportage.

Eind 2014 waren er 343 biologische productiebedrijven in Vlaanderen, een toename met 7% ten opzichte van 2013. Het areaal daalde licht naar 5.042 ha (incl. areaal in omschakeling). Toegang tot grond is voor de biologische landbouw een belemmering voor verdere groei, onder meer door de hoge grondprijzen in Vlaanderen.

In 2014 steeg in Wallonië het aantal bioboeren naar 1.287 en steeg het areaal naar 61.651 ha (8,6% van de totale landbouwgrond).

Het areaal in Brussel is nagenoeg nul.

Biogarantie is het Belgische keurmerk voor biologische producten en is te vergelijken met het Nederlandse EKO-keurmerk. Dit keurmerk gaat verder dan de wettelijke Europese minimumeisen voor biologische producten en productiemethoden.

Vlaanderen richt zich met het Strategische Plan Biologische Landbouw 2013-2017 op een sectorgerichte aanpak van de biologische productie en optimalisering van de ketenwerking. De Vlaamse overheid ondersteunt kennisontwikkeling en -uitwisseling voor groei van de biologische landbouw- en voedingssector. Daarnaast zet de Vlaamse overheid zich in voor stimulering van de vraag van de consument en bewustzijn van de burger. In het Plan wordt ook nadruk gelegd op de verwerking en vermarkting van bioproducten. De Waalse overheid zet ook in op de biologische industrie d.m.v. een strategisch plan voor de verdere ontwikkeling van deze sector. De Waalse overheid richt zich op vier onderwerpen: opleiding, borgen van een kwaliteitskader, ontwikkeling en onderzoek, en promotie van biologische producten.

Belgen zijn over het algemeen terughoudend en het opbouwen van een goede zakenrelatie vergt tijd en veronderstelt persoonlijk contact. Voor Belgen is vertrouwen een voorwaarde om tot zaken te komen.

De vraag naar bioproducten zit in België al enkele jaren in de lift en blijkt bovendien bijzonder crisisbestendig. Sinds 2009 steeg het marktaandeel van de Belgische biosector elk jaar met gemiddeld 10%, terwijl het Europees gemiddelde op 7,5% ligt. Deze markt biedt interessante mogelijkheden voor Nederlandse bedrijven. De kansen voor het Nederlands bedrijfsleven moeten vooral worden gezocht in de afzet van biologische producten in België. Daarnaast zijn er mogelijkheden voor export van producten en diensten die boeren helpen bij het verduurzamen van hun productieproces en bij de ondersteuning van de verwerkings- en vermarktingssector.

De bio-bestedingen in België groeiden in 2014 verder door tot 435 miljoen euro (+3,8%), terwijl de totale voedingsbestedingen met 0,8% daalden. Ruim 9 op de 10 Belgische gezinnen kochten wel eens een bioproduct. Slechts 7% van deze gezinnen koopt minstens wekelijks bio en staan in voor iets meer de helft van alle biobestedingen. Vlamingen kopen veel minder bioproducten dan Walen of Brusselaars.

Qua distributie vind je bio volop in de supermarkten, maar er is traditioneel ook een goed ontwikkeld distributienetwerk van gespecialiseerde biologische zaken. De klassieke supermarkt bleef het grootste biokanaal, maar moest terrein afstaan aan de buurtsupermarkt en hard discount. Hard discount is het kleinste, maar wel het sterkst groeiende biokanaal.

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
1 Algemene informatie België	3
1.1 Aantal inwoners + oppervlakte	3
1.2 Economische ontwikkeling in 2014-2015	3
1.3 Oppervlakte landbouwareaal en landbouwontwikkeling algemeen	4
1.4 Keurmerk	5
1.5 Overheid	5
1.6 Culturele aspecten: do's and don'ts in zakendoen	7
2 Biologische marktinformatie België	7
2.1 Biologische producten en landbouw	7
2.2 Omzet	11
2.3 Bestedingen	11
2.4 Distributie	12
2.5 Consumentenprofiel	13
2.6 Marktaandeel per product en per kopersgroep	14
2.7 België import/export	14
3 Bronnen en informatie	14

1 Algemene informatie België

1.1 Aantal inwoners + oppervlakte

België, of voluit het Koninkrijk België, is een West-Europees land dat ligt aan de Noordzee en grenst aan Nederland, Duitsland, Luxemburg en Frankrijk. Het land is 30.528 km² groot. De belangrijkste stad is Brussel, hoofdstad van België en bestuurlijk centrum van de Europese Unie. Het land heeft drie officiële talen: ongeveer zestig procent van de bevolking spreekt Nederlands, vooral in Vlaanderen, veertig procent spreekt Frans, vooral in Wallonië, en minder dan één procent spreekt Duits, in de Oostkantons. België telde in 2014 11.132.269 inwoners en groeide in 2015 naar 11.239.755 inwoners. België is een federale staat en verdeeld in het Vlaams, Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De gewesten zijn bevoegd voor formulering en uitvoering van het landbouwbeleid. De federale overheid is alleen bevoegd als het gaat om voedselveiligheid.

1.2 Economische ontwikkeling in 2014-2015

De Belgische economie vertoonde in het derde kwartaal 2015 de zwakste groei in ruim een jaar tijd. De economie van België werd 0,2 procent groter ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Vergeleken met dezelfde periode vorig jaar komt dat neer op een plus van 1,3 procent. De laatste keer dat de Belgen zo weinig groei kenden was in het tweede kwartaal van 2014. De Nationale Bank van België kwam najaar 2015 met een herziening van het groeicijfer over het tweede kwartaal. In die periode werd bij nader inzien toch meer groei behaald dan gedacht, namelijk 0,5 i.p.v. 0,4 procent. België is van oudsher een belangrijke handelspartner van Nederland. De economie van het land zit nu al weer enige tijd in de lift. De laatste keer dat er sprake was van krimp ten opzichte van een kwartaal eerder was in het eerste kwartaal van 2013.

Departement Algemene statistiek

Economische indicatoren voor België

WEKELIJKSE PUBLICATIE

N° 2015-50 14/12/2015

Synthese

BBP NAAR VOLUME	REALISATIES'			PROGNOSES''										
	2012	2013	2014	2015					2016					
	NBB	ECB	EC	OESO	BPN'''	NBB	ECB	EC	OESO	BPN'''				
	(veranderingspercentages t.o.v. het voorgaande jaar)													
België														
Finale consumptieve bestedingen														
van de particulieren	0.6	0.9	0.4	1.5	-	2.0	1.8	-	1.2	-	0.7	1.2	-	
van de overheid	1.5	-0.1	0.6	0.6	-	0.3	0.1	-	0.4	-	0.4	-0.2	-	
Brutovorming van vast kapitaal	0.2	-1.7	7.0	1.8	-	2.1	2.5	-	-0.4	-	0.5	0.3	-	
Uitvoer van goederen en diensten	1.8	1.6	5.4	3.4	-	3.6	4.2	-	4.5	-	4.5	4.8	-	
Invoer van goederen en diensten	1.4	0.8	5.9	4.0	-	4.1	5.0	-	3.9	-	3.8	4.0	-	
Bbp	0.2	0.0	1.3	1.4	-	1.3	1.3	1.3	1.3	-	1.3	1.5	1.5	
Internationale vergelijking van het bbp														
Eurogebied ⁽¹⁾	-0.8	-0.4	0.9	1.5	1.5	1.6	1.5	1.3	1.9	1.7	1.8	1.8	1.6	
EU-28	-0.5	0.0	1.3	-	-	1.9	n.	-	-	-	2.0	n.	-	

De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) verwacht voor België een economische groei van 1,3 procent in 2015, en van 1,8 procent in 2016. De OESO ziet een graduele versterking van de economische groei, dankzij stijgende export en investeringen. De binnenlandse vraag blijft achter als gevolg van de besparingen en de loonmatiging.

In 2014 bedroeg het Belgische marktaandeel in de wereldexport 1,9 %, iets beter dan in 2013. In België werd in 2014 29 % (23 % in 2004) van de goederen uitgevoerd naar een bestemming buiten de EU28, tegenover gemiddeld 35 % (30 % in 2004) voor de belangrijkste handelspartners (Duitsland, Frankrijk en Nederland). In 2014 kende de Belgische uitvoer naar niet-EU-landen een snellere groei dan de handel binnen de Europese Unie.

In 2014 waren de vijf belangrijkste bestemmingen van de Belgische uitvoer van goederen binnen de EU28: Duitsland, Frankrijk, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Italië, terwijl de Verenigde Staten, India, China, Turkije en Zwitserland de vijf belangrijkste bestemmingen waren buiten de EU28. Turkije stak Rusland voorbij omwille van het Russische embargo tegen een groot deel van de voedingsproducten uit Europa. Deze landen importeerden uit België voornamelijk chemische, organische en farmaceutische producten, kernreactoren, stoomketels, mechanische machines, apparaten en toestellen, kunststoffen en voertuigen, tractoren, fietsen en andere voertuigen.

1.3 Oppervlakte landbouwareaal en landbouwontwikkeling algemeen

België had in 2013 1.338.566 ha cultuurgrond, waarvan 622.738 ha in Vlaanderen en 713.606 ha in Wallonië. Vlaanderen telt 24.884 landbouwbedrijven en Wallonië 12.832. In Vlaanderen vindt men vollegrondsteelt, intensieve landbouw en veehouderij. In Wallonië treft men vooral dierlijke productie (zuivel en vlees) en extensieve landbouw aan.

Kenmerkend is de structurele afname van het aantal landbouwbedrijven, tussen 1980-2010 verdween 63% van de bedrijven. Over dezelfde periode is de gemiddelde bedrijfsoppervlakte meer dan verdubbeld. De werkgelegenheid in de sector is gedaald met 45%.

1.3.1 Biologisch

In Vlaanderen was in 2013 5.065 ha biologisch in gebruik op 319 bedrijven. In 2014 steeg het aantal biologische productiebedrijven naar 343 en daalde het areaal licht naar 5.042 ha (incl. areaal in omschakeling). Er zijn minstens 314 professionele biobedrijven (92%) in Vlaanderen. Bij de overige 8% vindt men onderzoeksinstituten, scholen, sociale werkplaatsen, proefcentra en didactische projecten die biologisch produceren voor eigen doeleinden. 43 biolandbouwers zijn ook gecertificeerd als verkooppunt. Biologische bedrijven zijn gemiddeld veel kleiner dan gangbare bedrijven: 211 bedrijven zijn kleiner dan 10 hectare en bewerken 13% van het totaal areaal, terwijl 90 bedrijven groter zijn dan 20 hectare en drie vierde van het areaal beheren. De gemiddelde bedrijfsgrootte van een biobedrijf is 14,7 hectare tegenover 25 hectare in de gangbare landbouw. Behalve de producenten zijn er ook nog 741 bedrijven gecertificeerd voor andere marktactiviteiten zoals bereiding, verkoop, verdeling en import van bioproducten uit niet EU-landen. Bijna de helft (48,5%) van het gecertificeerd areaal bestaat uit grasland, boomkweek en areaal onder natuurbeheer. Bodembedekkers (17%) zijn de tweede belangrijkste categorie, gevolgd door de akkerbouwgewassen (14%), aardappelen, groenten en kruiden (11%), fruitteelten (9,5%). Toegang tot grond is voor de biologische landbouw een belemmering voor verdere groei, onder meer door de hoge grondprijzen in Vlaanderen. 120 Vlaamse biobedrijven houden dieren op hun bedrijf. Het aantal biologisch gehouden dieren steeg met 2,6% en bedroeg 375.373 stuks in 2014.

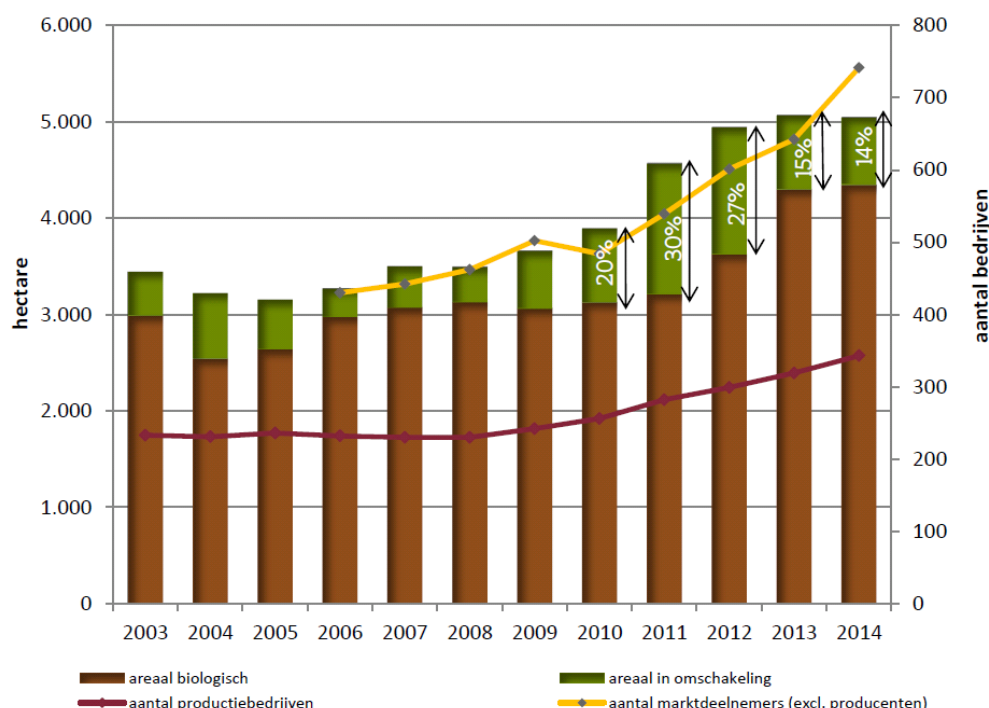
In Wallonië was in 2013 57.427 ha in gebruik voor de biologische landbouw op 1.195 bedrijven. In 2014 steeg het aantal bioboeren naar 1.287 en steeg het areaal naar 61.651 ha (8,6% van de totale landbouwgrond). In 7 jaar tijd is het aantal producenten verdubbeld en in 10 jaar tijd is de oppervlakte verdrievoudigd.

1.3.2 Groei bio areaal gemiddeld over 2010-2014

In de periode 2010-2014 was er in Vlaanderen een continue groei van het aantal producenten (+34%) en van het aantal andere marktdeelnemers (+43%). De gemiddelde jaarlijkse groei over de periode 2010-2014 van het aantal bedrijven bedroeg 7%. De jaren daarvoor lag die groei, met 1% per jaar, beduidend lager. De gemiddelde areaalgroei bedraagt jaarlijks ongeveer 5% over dezelfde periode.

Figuur 3: evolutie van de oppervlakte bio, oppervlakte in omschakeling (linkeras), aantal producenten en aantal marktdeelnemers (exclusief producenten) (rechteras), 2003-2014

Bron: Departement Landbouw en Visserij

1.4 Keurmerk

Biogarantie is een keurmerk dat te vergelijken is met het Nederlandse EKO-keurmerk. Dit keurmerk gaat verder dan de wettelijke Europese minimumeisen. <http://www.bioforumvlaanderen.be/biosektor/foodservices/waarombiogarantie> In België controleren TÜV Nord Integra, Quality Partner, Control Union Certifications en Certisys of de aangesloten bedrijven de productieregels naleven. Deze bedrijven werken in heel België en hanteren hetzelfde sanctiereglement.

1.5 Overheid

- Vlaanderen richt zich met het Strategische Plan Biologische Landbouw 2013-2017 op een sectorgerichte aanpak van de biologische productie en optimalisering van de ketenwerking. Biologische teelt en productie wordt gezien als een incubator voor verduurzaming en innovatie. De Vlaamse overheid ondersteunt kennisontwikkeling en uitwisseling ten behoeve van de groei van de biologische landbouw- en voedingssector. Daarnaast zet de Vlaamse overheid zich in voor stimulering van de vraag van de consument en bewustzijn van de burger. In het Plan wordt ook sterk de aandacht gelegd op de verwerking en vermarkting van bioproducten.
- De Waalse overheid zet ook in op de biologische industrie d.m.v. een strategisch plan voor de verdere ontwikkeling van deze sector. De Waalse overheid richt zich op vier onderwerpen: opleiding, borgen van een kwaliteitskader, ontwikkeling en onderzoek, en promotie van biologische producten.

1.5.1 Steun van de overheid biosector Vlaanderen

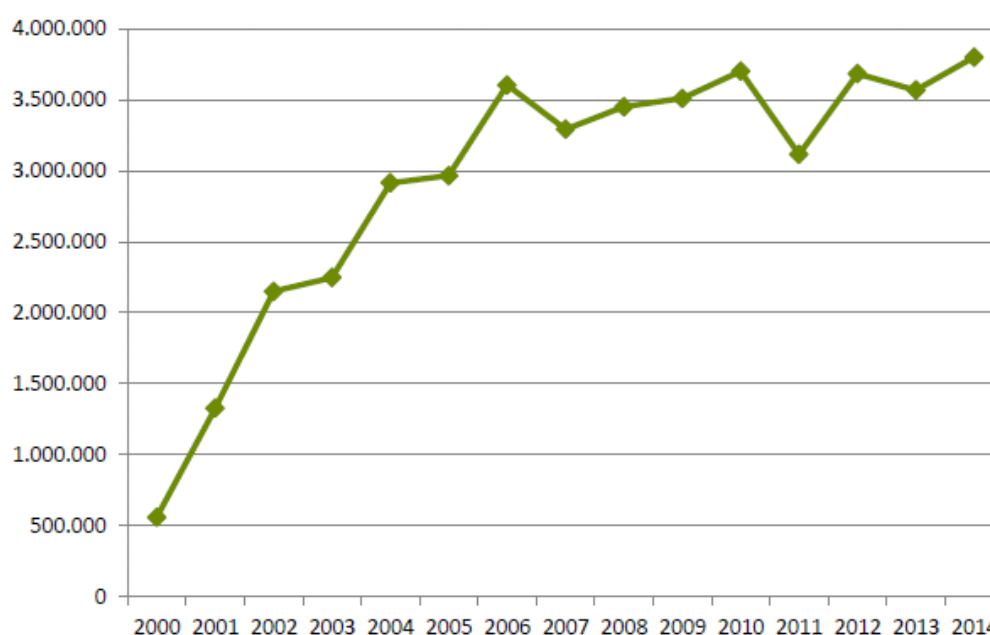
Het Departement Landbouw en Visserij maakt elk jaar een raming van de financiële inspanningen van de overheid ten behoeve van de biosector. De cijfers zijn de effectieve uitgaven die binnen het kalenderjaar 2014 gebeurd zijn en omvatten ook de Europese cofinanciering.

In 2014 gaf de Vlaamse overheid voor 3,8 miljoen euro uit voor de biosector (figuur 11). Dat is 6,7% meer dan in 2013. De schommelingen van jaar op jaar zijn toe te schrijven aan de onregelmatige betaling van de onderzoeksprojecten. Gemiddeld blijven de uitgaven over de laatste acht jaar vrij stabiel rond de 3,5 miljoen euro per jaar. 44% van de uitgaven komt rechtstreeks bij de bio-boer terecht in de vorm van hectaresteen, investeringssteun, bijdrage in de controlekosten en gratis bedrijfsadviesing. Dat aandeel is nooit eerder zo hoog geweest. Vooral de uitbetaalde investeringssteun (324.000 euro) maakte een sprong voorwaarts met 250% maar ook de hectaresteen stijgt van jaar op jaar.

In 2014 keurde de landbouwadministratie enkele grote investeringsdossiers goed die betrekking hebben op de bio-pluimveesector. Een vijfde van de uitgaven ging naar onderzoek en kennisontwikkeling. 21% ging naar keten- en marktontwikkeling en de resterende 15% omvat de meerjarige promotiecampagne «Renaissance van de echte smaak» vanuit VLAM (Vlaams Centrum voor Agro- en Visserijmarketing) en opleiding voor bio-landbouwers.

Het zwaartepunt van de uitgaven blijft dus onverminderd op de ondersteuning van de productie en de producent liggen, met meer dan 1 miljoen euro aan uitbetaalde hectaresteen, dat is meer dan een vierde van alle uitgaven voor de bio-sector. Ook de werkingssubsidie (een werkingssubsidie ondersteunt een organisatie bij de uitvoering van een werking die inzet op een of meerdere functies en disciplines en wordt toegekend voor een periode van vijf jaar) voor sectororganisatie BioForum steeg met 10%, omdat sinds vorig jaar ook de middelen voor de Bioweek aan de subsidie toegevoegd werden.

Figuur 11: evolutie van de overheidsuitgaven, in euro, 2000-2014

Bron: Departement Landbouw en Visserij

1.6 Culturele aspecten: do's and don'ts in zakendoen

Belgen zijn over het algemeen terughoudend en het opbouwen van een goede zakenrelatie vergt tijd en veronderstelt persoonlijk contact. Voor Belgen is vertrouwen een voorwaarde om tot zaken te komen.

- Houd rekening met regionale afkomst van uw gesprekspartner en de taalverschillen (Waal, Vlaming, Duits, Brussel) en wees daarop voorbereid. De voertaal van Vlaanderen is Nederlands, wel met enkele specifieke uitdrukkingen en terminologie.
- Toon de nodige bescheidenheid en gereserveerdheid. Stel u bescheiden op ten aanzien van uw kennis en kunde en prestaties.
- Zowel bij binnenkomst als weggaan geeft u altijd iedereen een hand.
- Belgen houden van privacy; op kantoor zijn de deuren doorgaans gesloten.
- Weet wie bij onderhandelingen uw gesprekspartner is. Degene met wie u spreekt, hoeft niet degene te zijn die de beslissingen neemt.
- Afspraken moeten altijd worden nagekomen en u dient beschikbaar te zijn. Het is belangrijk om direct te reageren op een verzoek van een Belgische firma.
- Verwacht niet dat Belgen op het einde van het gesprek de knoop doorhakken. Men wil vaak nog wat bedenktijd.
- Belgen zijn specialisten in het sluiten van compromissen. Dat kan een nadeel zijn omdat een Belg niet onmiddellijk zegt wat hij denkt. Trek dus geen snelle conclusies uit een gesprek.
- Een sterke visuele presentatie met heldere grafieken wordt goed gewaardeerd.
- Houdt uw handen niet in uw zakken tijdens een gesprek in België; dit is ongepast.
- Wijzen met uw wijsvinger wordt eveneens niet gewaardeerd.
- Cadeaus worden op prijs gesteld, maar niet met uw bedrijfslogo erop.

2 *Biologische marktinformatie België*

2.1 Biologische producten en landbouw

De vraag naar bioproducten zit in België al enkele jaren in de lift en blijkt bovendien bijzonder crisisbestendig. Sinds 2009 steeg het marktaandeel van de Belgische biosector elk jaar met gemiddeld 10%, terwijl het Europees gemiddelde op 7,5% ligt. Deze markt biedt interessante mogelijkheden voor Nederlandse bedrijven. De kansen voor het Nederlands bedrijfsleven moeten vooral worden gezocht in de afzet van biologische producten in België. Vlaanderen is verre van zelfvoorzienend als het gaat over biologische landbouwproducten en het ziet er niet meteen naar uit dat de Vlaamse biosector die achterstand spoedig zal goedmaken. Integendeel, momenteel lijkt die achterstand nog te groeien, want terwijl de Vlaming in 2014 3,5 procent meer uitgaf aan bio, stagneert het bioareaal in Vlaanderen – het daalde vorig jaar zelfs met 0,5 procent. Terwijl in heel Europa op gemiddeld 5,8 procent van het landbouwareaal biologisch geboerd wordt, blijft het Vlaams areaal steken op 0,8 procent. En dat is niet omdat de Vlaming geen bioproducten lust. Integendeel: terwijl de totale voedingsuitgaven vorig jaar met bijna 1 procent daalden, spendeerde de Vlaming 3,5 procent meer aan bio dan in 2013.

Een reden dat weinig gangbare boeren omschakelen of dat er jonge boeren biologisch starten is dat Biolandbouw erg weinig aandacht krijgt in het landbouwonderwijs, zowel in het middelbaar onderwijs als in het hoger onderwijs. Dat zorgt ervoor dat iedereen die uiteindelijk beroepsmatig in de landbouwsector terechtkomt een bepaalde kijk op landbouw heeft meegekregen waar bio amper of geen deel van uitmaakt. Daarbij komt nog dat er te weinig omkadering is voor zo'n omschakeling. Hier zou de overheid veel meer kunnen doen.

Daarnaast zijn er mogelijkheden voor export van producten en diensten die boeren helpen bij het verduurzamen van hun productieproces en bij de ondersteuning van de verwerkings- en vermarktingssector. In de winkels liggen er steeds meer verwerkte en voorverpakte bioproducten. Het aantal bioreferenties dat gemeten werd door GfK stijgt jaarlijks en bedroeg vorig jaar meer dan 8.400. Dat hoge aantal referenties wijst op de verbreding van het biologische aanbod. (De GfK Group is het grootste Duitse marktonderzoeksinstituut en een van de vier grootste marktonderzoeksinstituten in de wereld.)

2.1.1 Dierlijke productie

Tabel 3: aantal biologische dieren onder controle en aantal GVE, 2008-2014

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
runderen	2.533	2.554	2.676	3.014	2.797	3.040	2.801
<i>waarvan melkkoeien</i>	1.157	1.132	1.191	1.224	1.271	1.228	1.434
varkens	2.217	2.098	1.672	1.908	2.098	2.824	1.842
pluimvee	205.224	233.804	264.376	357.631	346.731	352.900	364.061
<i>waarvan legkippen</i>	80.234	77.235	90.981	130.384	131.867	135.495	142.959
<i>waarvan moederdieren</i>	33.970	56.650	49.180	99.880	87.810	105.413	106.040
<i>vleeskippen</i>	90.890	99.770	124.170	127.345	127.030	111.968	114.942
schapen	3.964	1.972	1.859	3.876	2.578	2.349	1.775
geiten	3.760	2.808	2.292	4.134	4.180	4.468	4.710
paarden en hertachtigen	238	231	153	196	74	87	74
bizonkoeien	0	0	0	0	0	0	32
andere	50	24	20	30	23	54	78
TOTAAL	217.986	243.491	273.748	370.789	358.481	365.722	375.373
TOTAAL (in GVE)	4.874	4.923	4.864	5.898	5.861	5.554	5.581

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van TUV Integra, Certisys, Quality Partner, Control Union

2.1.2 Zuivel

2014 was een merkwaardig jaar voor de melkprijzen. Met het naderende einde van het melkquotum kenden de basisprijzen van gangbare melk een daling van 37 euro per 100 liter in januari 2014 tot 26 euro per 100 liter in december 2014. De daling was het gevolg van een overproductie, die begin december opliep tot 100 miljoen liter. Door de gunstige prijzen eind 2013 gingen melkveehouders meer produceren, maar het overaanbod zorgde er vlug voor dat de prijs kelderde.

In de biologische landbouw bleef de basismelkprijs heel het jaar stabiel op 45 euro per 100 liter, ook een recordniveau. Het prijsverschil gangbaar-bio bedroeg in december 2014 bijna 20 euro op 100 liter en in de eerste jaarhelft van 2015 kan die kloof nog groter worden voordat er mogelijk een normalisatie optreedt. Er dient opgemerkt te worden dat de vraag naar biomelk hoger is dan het aanbod (ca. 6 miljoen liter per jaar in Vlaanderen). Om die grote vraag in te vullen wordt momenteel heel wat biologische melk ingevoerd vanuit o.a. Nederland en het Verenigd Koninkrijk. De prijzen van biomelk zijn bovendien niet zo onderhevig aan schommelingen op de wereldmarkt omdat de melk meestal lokaal wordt afgezet.

Het is niet duidelijk wat het einde van het melkquotum zal betekenen voor de biologische melkprijs. Vooralsnog houdt deze stand op +45 cent per liter dankzij de hoge vraag naar biozuivel en de lange omschakelperiode van 2 jaar. Er wordt verwacht dat de productie van melk in het algemeen tegen 2020 tot 12% zal toenemen en de gemiddelde melkprijs tot 14% zal dalen in dezelfde periode (Deuninck, Van der Straeten & Van Gijseghem). Sectorspecialisten verwachten een intensivering van de productie d.w.z dat de melkveehouders het rendement per dier zullen proberen op te drijven door schaal aanpassingen op hun bedrijf (biobedrijfsnetwerken). Voor de biosector is er nog ruimte om melk te produceren tegen een gunstige en stabiele prijs dankzij de stijgende vraag. Om de productie te kunnen verhogen is er in de biosector vooral behoefte aan meer grond.

2.1.3 Plantaardige productie in Vlaanderen

Terwijl het aantal bedrijven in vergelijking met 2013 steeg, bleef het areaal nagenoeg gelijk. Het totaal Vlaamse biologisch areaal inclusief omschakeling daalde met 0,5% tot 5.042 hectare. Het aandeel van het areaal biolandbouw in de totale Vlaamse landbouwooppervlakte bedraagt nog steeds 0,8%. Van het totale biologische areaal was er 698 hectare in omschakeling. Dat is een daling met 10% tegenover 2013. 201,7 hectare percelen van 10 Vlaamse bioboeren liggen in Wallonië en zijn ook in het totale areaal meegenomen. Groei is er vooral bij het areaal fruit, met 15% meer areaal. Het areaal fruit in omschakeling is in 2014 meer dan verdubbeld: van 48 hectare naar 103 hectare.

Dalingen zijn er ook: het areaal grasland, natuurgroen, bos en boomkweek is met 4% gedaald. Het areaal akkerbouw loopt met bijna 5% terug. Zo is het areaal biologische tarwe gehalveerd in vergelijking met 2013. Het areaal bodembedekkers is status-quo gebleven. De kleine daling in totaal areaal is het gevolg van een groter uittredend dan inkomend areaal.

De instroom van kleine bedrijven heeft ook tot gevolg dat de gemiddelde grootte van een biobedrijf in Vlaanderen daalt naar 14,7 hectare (vorig jaar 15,9 hectare). In de totale Vlaamse landbouw is de gemiddelde bedrijfsgrootte 25 hectare, waarbij er een stijgende trend is. Het areaal van de 39 nieuwe producenten bedraagt in totaal 90 hectare (waarvan 68 hectare in omschakeling), maar de 15 stoppers verminderen het areaal met 98 hectare. 30 van die nieuwe bedrijven zijn kleiner dan 3 hectare.

Net niet de helft van het totale bio-areaal bestaat uit weilanden en land met natuurwaarde. In deze categorie nemen blijvend grasland (1.236 hectare) en gebieden met natuurwaarde (796 hectare), zoals heidegrond, het grootste aandeel in. Bodembedekkers maken 17% van het bio-areaal uit en dragen bij aan een gezonde bodem. Het betreft hier vooral de inzaai van eenjarige en meerjarige klaver, goed voor 812 hectare. 14% van het bio-areaal bestaat uit akkerbouwgewassen. Dat zijn voor 80% granen zoals tarwe, gerst, triticale, spelt en maïs. Bij de overige akkerbouwgewassen vindt men luzerne (21 hectare) en hop (11 hectare). De categorie akkerbouw omvat ook braakliggende gronden (faunabraak, spontane bedekking) voor een totaal van 20 hectare.

Aardappelen, groenten en kruiden nemen samen 10% van het bio-areaal in. Belangrijke gewassen zijn vruchtgroenten (77 hectare), waarvan 56 hectare pompoen. Aardappelen nemen 75 hectare in. Verder staan er diverse koolsoorten (61 hectare), wortelen en knollen (46 hectare) en bladgroenten (18 hectare). Bij de koolsoorten is bloemkool het meest geteelde gewas (17 hectare). Tot slot maakt fruit 9% uit van het bio-areaal. Appelen en peren (samen 247 hectare of 53% van het totale areaal biologisch fruit) zijn al jaren vaste waarden in het bio-assortiment.

Tabel 5: areaal in omschakeling en biologisch volgens teeltgroepen, 2014

teeltgroep	in omschakeling	biologisch	totaal	verschil 2013-2014	aandeel
akkerbouw incl. granen, industriële gewassen	91	626	717	-4,7%	14,2%
bodembedekkers (vlinderbloemigen, klavers)	95	762	857	0%	17,0%
grasland, boomkweek en areaal onder natuurbeheer	377	2071	2.448	-3,7%	48,5%
sierteelt	0	5	5	-	0,1%
aardappelen, groenten en kruiden	32	510	542	+8%	10,7%
fruit	103	370	473	+15%	9,4%
totaal	698	4.344	5.042	-0,5%	100%

Bron: Departement Landbouw en Visserij op basis van TÜV Integra, Certisys, Quality Partner, Control Union

Voorals graslanden en gronden met natuurwaarde hebben in de periode 2010-2013 bijgedragen aan de toename van het bio-areaal. In 2014 liep dit areaal voor de eerste keer terug. Ook de toename van het areaal bodembedekkers tot en met 2013 is opvallend. In 2014 bleef dit areaal gelijk aan het jaar ervoor met 857 hectare. De productie van biologische groenten en fruit neemt op lange termijn toe.

2.1.4 Aardappelen

Het prijsverloop van aardappelen verloopt jaarlijks cyclisch, met een piek in de zomerperiode en lage prijzen in het najaar. Producenten werden door de goede rendementen van vorige jaren aangespoord om veel aardappelen te zetten. 2014 werd voor de gangbare aardappelen gekenmerkt door overproductie: er staan te veel aardappelen klinkt het (VILT, 18/08/2014). De prijsvorming leed hieronder. De prijs blijft op een laag pitje in de zomerperiode, daar waar die in de vorige jaren telkens piekte. In juli 2014 bedroeg de prijs 0,5 euro per kg, de helft van de prijs van juli 2013. In december 2014 bedroeg de gangbare prijs 0,49 euro per kg, terwijl de biologische aardappelprijs het jaar afsloot met 0,6 euro per kg, waardoor gesteld kan worden dat de bio-boer amper een meerprijs heeft gekregen voor bio-aardappelen.

2.1.5 Witlof

Na een dieptepunt in 2013 herstelde de prijs voor biowitlof zich in 2014 tot een normaal niveau. De prijs voor biologisch witlof bleef stabiel rond 2,5 euro per kg. De prijs voor gangbare witlof lag op het eind van het jaar iets lager dan 1,5 euro per kg. De witlofteelt kende door de zachte winter 2013-2014 meer ziekten en plagen dan normaal waardoor het rendement iets lager uitviel (Proeftuinnieuws).

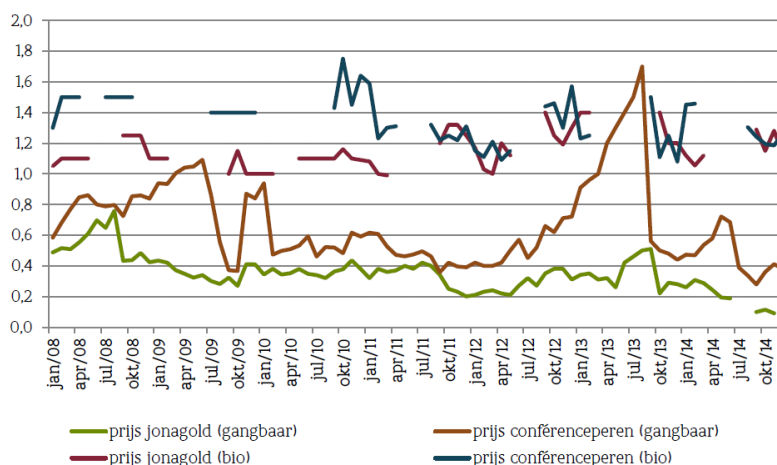
2.1.6 Prei

De prijzen voor prei, zowel gangbaar als biologisch, waren slecht in de eerste zes maanden van het jaar. In het begin van 2014 zakte de prijs van gangbare prei tot 0,12 euro per kg, het laagste peil sinds het begin van de metingen. Hetzelfde gold voor de biologische prijs, die de prijs van de gewone prei volgde. Daarna trad er opnieuw herstel op en klom de prijs in juli even omhoog om te pieken op 1,9 euro per kg. Daarna viel de prijs van bioprei opnieuw terug naar 1 euro per kg op het einde van het jaar. Door de zachte winter was er een te groot aanbod over heel Europa, waarvan de verkoop nog belemmerd werd door een beperkte vraag van de consument en een beperkte export (VILT, 2 januari 2015).

2.1.7 Appels en peren

2014 was een recordjaar voor de Europese en ook de Belgische bio-appel- en -perenoogst. De productie van bio-appels in België bedroeg 3.030 ton (+34% ten opzichte van 2013) en van bioperen 1.374 ton (+30%). België prijkt op Europees vlak op de tweede plaats, na Nederland wat het aandeel biologische geproduceerde peren betreft, met 16,5% van alle peren die biologisch geproduceerd worden (BioForum Vlaanderen). Deze top-oogst had onvermijdelijk lagere prijzen tot gevolg. De prijs van een gangbare Jonagold-appel bedroeg eind 2014 nog slechts 0,09 euro per kg, terwijl dat in het begin van het jaar nog 0,3 euro per kg was. Hetzelfde scenario deed zich voor bij de peren. De prijs van de biologische appels bedroeg 1,12 euro per kg in januari en steeg daarna tot 1,29 euro per kg in september. In december daalde de prijs opnieuw tot 1,12 euro per kg. Bij de biologische peren zakte de prijs van 1,45 euro in januari tot 1,19 euro per kg in november. Pas in december ging de prijs opnieuw omhoog. Omdat biologisch fruit vooral op de interne markt wordt afgezet, heeft de Ruslandcrisis weinig tot geen invloed gehad op de biosector.

Figuur 10: evolutie van de prijzen voor gangbare en biologische appels en peren, in €/kg, 2007-2014

Bron: VBT, Belorta-veiling

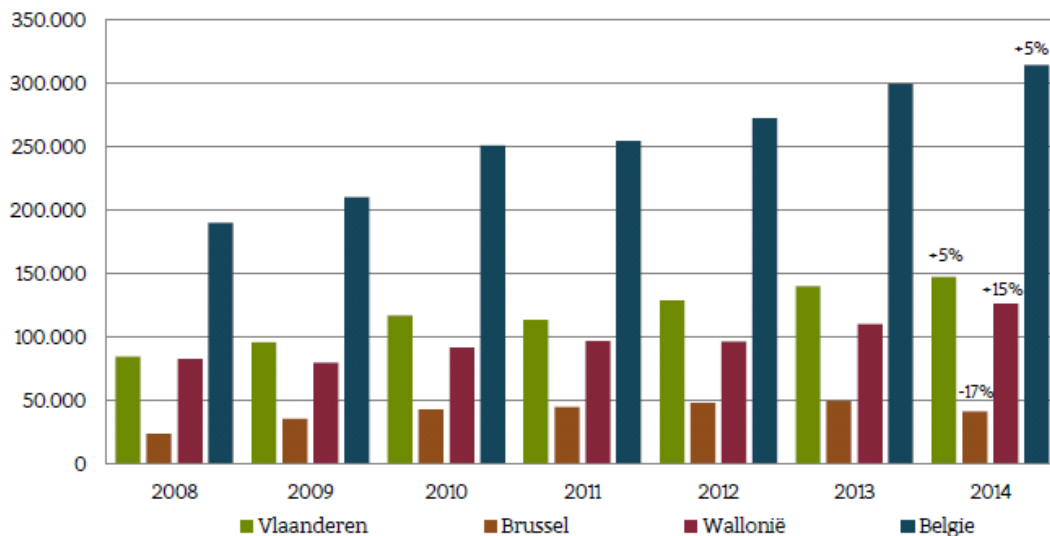
2.2 Omzet

De bio-bestedingen in België groeiden in 2014 verder door tot 435 miljoen euro (+3,8%), terwijl de totale voedingsbestedingen met 0,8% daalden. Vlaanderen heeft hierin een aandeel van 212 miljoen euro (+3,5% tegenover 2013).

Biozuivel was vorig jaar het sterkst groeiend segment. Zowel vlees als de plantaardige bioproducten kenden een jaar zonder groei. Voor de totale biomarkt bedroeg het marktaandeel vorig jaar 1,8%. Binnen de verse voeding heeft bio een marktaandeel dat boven 2% uitstijgt en gestaag verder groeit. De biologische vleesvervangers hebben het grootste marktaandeel. Een op de vier gekochte vleesvervangers is biologisch. Het kleinste marktaandeel hebben de biovleeswaren met 0,7%.

Biologische versproducten zijn gemiddeld een derde duurder dan gangbare producten. Dit prijsverschil blijft nagenoeg stabiel over de jaren heen.

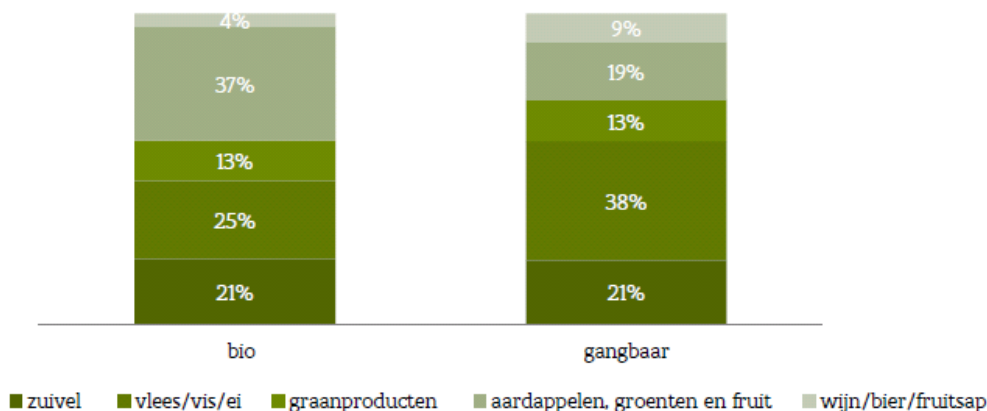
Figuur 15: bestedingen verse biologische voeding en dranken in België per gewest, in 1.000 euro, 2008-2014

Bron: GfK PanelServices Benelux voor VLAM

2.3 Bestedingen

Figuur 16: gekocht assortiment bio vs. gangbaar in België (op basis van besteding)

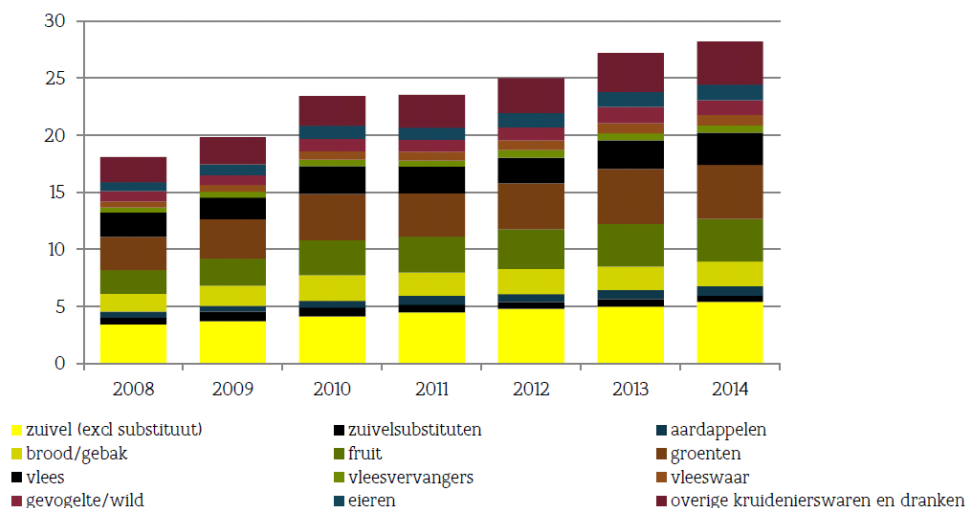
Bron: GfK PanelServices Benelux

Qua besteding per capita (per hoofd) staan biozuivel en biogroenten op één en twee. De koploper is biozuivel met 5,40 euro per capita, gevolgd door de biogroenten met 4,74 euro. Verder volgen fruit (3,71 euro) en vlees (2,84 euro). Aan biobrood wordt iets meer dan 2 euro per Belg besteed gemiddeld per belg totaal. Bio-eieren en biogevogelte volgen met respectievelijk 1,37 en 1,27 euro. Biovleeswaren, bioaardappelen, bioleesvervangers en biozuivelsubstituten sluiten de rij met respectievelijk 92, 84, 63 en 53 cent per capita.

Figuur 17: besteding biologische voeding en dranken per categorie in België, in euro per capita, 2008-2014

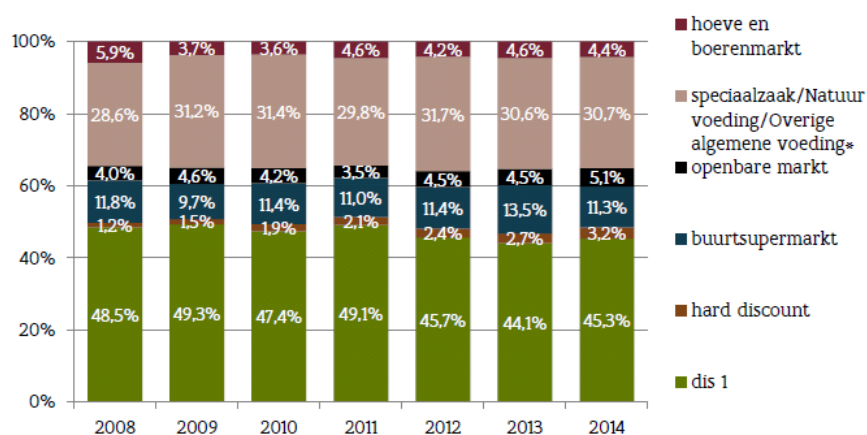

Bron: GfK PanelServices Benelux

2.4 Distributie

Qua distributie vind je bio volop in de supermarkten, maar er is traditioneel ook een goed ontwikkeld distributienetwerk van gespecialiseerde biologische zaken. Bioplanet, onderdeel van Colruyt, is daarin de grootste. In het out of home kanaal komt bio minder sterk naar voren. Artisaan en duurzaam wordt vaker gebruikt als uithangbord. De korte keten (boerderijverkoop) zit sterk in de lift, de projecten die hierop inspelen zijn talrijk. De klassieke supermarkt ('Dis 1') is het grootste biokanaal met 45,3% van de markt. De gespecialiseerde winkels (o.a. speciaalzaak, natuurvoedingswinkel en Bioplanet) volgen op de tweede plaats met 30,7% marktaandeel. BioPlanet is een supermarkt die zich voor 100 % toespitst op het biosegment. BioPlanet heeft nu 12 winkels maar wil op termijn op een 30-tal vestigingen mikken. Het leidende kanaal van de supermarkt, dat in 2012 en 2013 terrein moest prijsgeven, groeide vorig jaar opnieuw. De buurtsupermarkt is het derde belangrijkste biokanaal met zo'n 11% marktaandeel. De rechtstreekse verkoop (hoeve en boerenmarkt) en de openbare markt schommelen rond een marktaandeel van 4 à 5%. De hard discount is het kleinste maar wel het sterkst groeiende biokanaal en heeft nu 3,2% van de markt in handen. In verhouding met de gangbare producten blijft hard discount sterk ondervertegenwoordigd voor bio.

Figuur 20: distributiekanaal biologische voeding, België, in % van de bestedingen, 2008-2014

Bron: GfK PanelServices Benelux
 DIS1: Carrefour Hyper/GB/Market, Delhaize De Leeuw, Colruyt, Cora, Match, Makro, Champion
 (*) Bioplanet valt onder "overige algemene voeding"

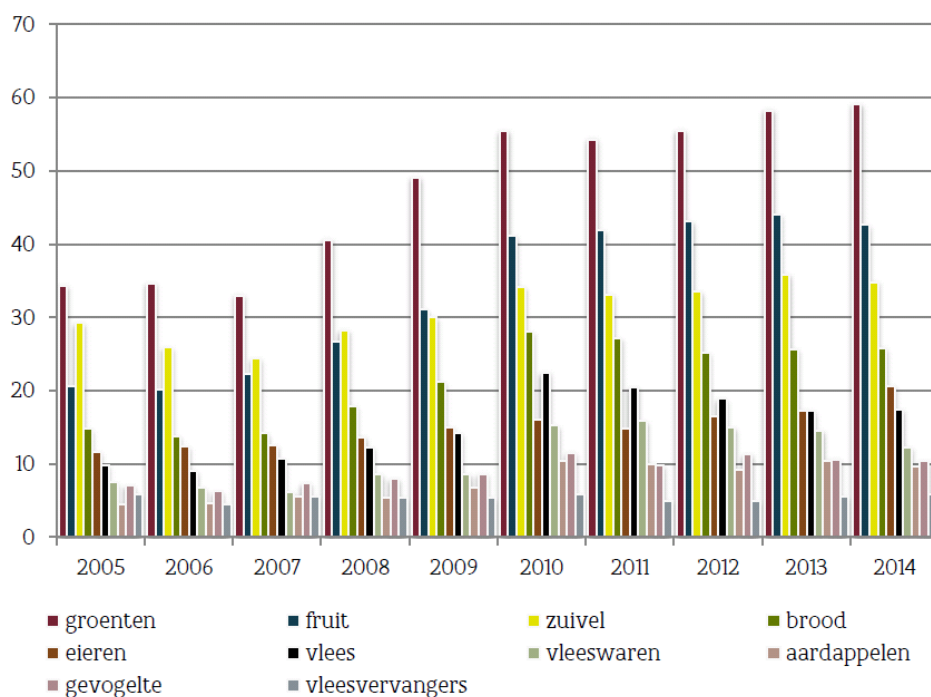
2.5 Consumentenprofiel

De meest voorkomende reden die Belgen aangeven om biologische producten te kopen is het feit dat ze bioproducten gezonder (53%) vinden. Dat blijkt uit het eerste rapport van de Voedselconsumptiepeiling 2014-2015. Andere redenen zijn een betere smaak (38%), betere kwaliteit (38%) en het feit dat bioproducten beter zijn voor het milieu (31%). Verder is er een duidelijk verband tussen het opleidingsniveau en het eten van biologische voeding. Vrouwen (69%) eten iets vaker biologische producten dan mannen (63%). Ook per gewest zijn er verschillen te noteren: in Wallonië worden biologische producten vaker (69%) gegeten dan in Vlaanderen (62%). De groei in uitgaven aan verse biologische voeding was in 2014 in vergelijking met 2013 ook groter in Wallonië dan in Vlaanderen, respectievelijk 15 en 5 procent. In absolute cijfers blijft de biobesteding voor verse voeding wel hoger in Vlaanderen dan in Wallonië. Bio speelt in op het idee van nabijheid. 'De koper wil dicht bij het product staan, wil het productieproces kunnen volgen, van zaadje tot oogst. Hoe korter de keten, hoe beter.'

Het aantal kopers die op jaarbasis minstens eenmaal een bioproduct kopen, stagneert rond de 88%. Ruim negen op de tien Belgische gezinnen kochten vorig jaar wel eens een bio-product. Slechts 7% van deze gezinnen koopt minstens wekelijks bio en staan in voor iets meer dan de helft van alle bio-bestedingen. Het aandeel van deze frequente biokopers nam toe tot 2012 maar stagneert de laatste twee jaar. De overgrote meerderheid van de bio-kopers koopt dus sporadisch en/of een beperkt assortiment. De gezinnen met kinderen met een beperkt inkomen hebben het laagste bio-aandeel met amper 0,9%. De alleenstaanden, ouder dan 40 jaar hebben het hoogste (4,1%) en sterkst groeiende bio-aandeel.

Binnen de productgroepen zijn er grote verschillen in kopers aantallen. Het aantal kopers stagneert bovendien voor alle categorieën behalve voor eieren en de kleinere categorie van vis, week- en schaaldieren. De kopers van biogroenten zijn veruit de grootste groep. Zo'n 60% van de Belgische gezinnen koopt wel eens biogroenten. De tweede belangrijkste kopersgroep is 'fruit' met 43%. Sinds 2005 is het kopersaantal voor fruit ruim verdubbeld. Op de derde plaats komt zuivel met 35 kopers op honderd. De biobroodkopers nemen de vierde plaats in. Een op de vier Belgische gezinnen koopt wel eens een biobrood. Het aantal kopers van bio-eieren staat op de vijfde plaats met 21%.

Figuur 18: aandeel kopers in enkele bio-verscategorieën in België, 2005-2014

Bron: GfK PanelServices Benelux

2.6 Marktaandeel per product en per kopersgroep

Het marktaandeel van de biologische versproducten in België blijft beperkt maar groeit gestaag verder en bedraagt nu 2,3%. Het marktaandeel van bio verschilt sterk van product tot product. De vleesvervangers hebben met 22% het grootste marktaandeel. De andere categorieën met een hoog bio-aandeel zijn o.a. eieren, die sterk groeiden tot boven de 11% marktaandeel, groenten (5,4%), fruit (3,5%) en aardappelen (3,9%). Vlees en vleeswaren bengelen achteraan met respectievelijk 1,5 en 0,7%. Zuivel zit met een bio-aandeel van 2,1% rond het gemiddelde.

Tabel 8: marktaandeel bio vers per levensfase in België, in aandeel bio in de totale voedingsbesteding (excl. dranken), 2008-2014

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
jonge alleenstaande <40 jaar	4,5%	3,1%	2,5%	2,4%	2,9%	2,9%	1,7%
tweeverdieners	0,8%	1,9%	1,8%	2,0%	2,4%	1,7%	1,8%
huishoudens met kinderen, beperkt inkomen	0,5%	0,6%	0,8%	0,8%	0,7%	0,8%	0,9%
welgestelde huishoudens met kinderen	1,1%	1,4%	1,8%	1,7%	2,0%	2,3%	2,6%
kostwinner (2p)	2,1%	1,4%	1,8%	1,6%	1,4%	1,7%	2,4%
alleenstaande >40j	1,8%	2,4%	3,2%	3,8%	3,1%	3,8%	4,1%
gepensioneerden met beperkt inkomen	1,8%	2,2%	2,2%	2,5%	2,5%	2,5%	2,4%
welgestelde gepensioneerden	1,7%	1,9%	2,2%	2,2%	2,5%	2,6%	2,5%

Bron: GfK PanelServices Benelux

2.7 België import/export

Import

België is, na Duitsland, de tweede grootste importeur van biologische producten uit Nederland.

De belangrijkste import categorieën zijn:

- Industriegroenten (Nederland, Duitsland)
- Buiten seizoensgroenten en citrusfruit (Zuid Europa, Israël, Cyprus, Egypte)
- Zuivel (Nederland en VK)
- Brood & banket (Nederland)
- Kruidenierswaren (Nederland, Frankrijk, Duitsland)

Export

Over het algemeen is de export vanuit België beperkt. De belangrijkste export categorieën zijn:

- Glasgroenten (Nederland, Duitsland, Verenigd Koninkrijk, Scandinavië)
- Verwerkte industriegroenten
- Kruidenierswaren (Nederland, Frankrijk, Duitsland)

3 Bronnen en informatie

- Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden in België (met dank aan Caroline Schauvlieger)
- Departement Landbouw & Visserij, De Biologische Landbouw in Vlaanderen
- Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden in België, Kansendossier biologische producten België
- Sectororganisatie biologische landbouw en voeding België, Bioforum: www.bioforum.be
- Meer markt- en prijsinformatie kan u terugvinden op de website van BioForum Vlaanderen onder het project Bio zoekt Keten: http://www.bioforumvlaanderen.be/nl/cijfers_algemeen
- Elsevier
- Wikipedia
- Diverse websites o.a.: www.statbel.fgov.be
www.belgieagroberichtenbuitenland.nl
www.belgie.nlambassade.org/zaken-doen
www.biowallonië.com

Dit is een publicatie van:

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Prinses Beatrixlaan 2 | 2595 AL Den Haag

Postbus 93144 | 2509 AC Den Haag

T +31 (0) 88 042 42 42

F +31 (0) 88 602 90 23

E klantcontact@rvo.nl

www.rvo.nl

Deze publicatie is tot stand gekomen in opdracht van het ministerie van
Economische Zaken

© Rijksdienst voor Ondernemend Nederland | maart 2016

Publicatienummer: RVO-038-1601/RP-INT

De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO.nl) stimuleert
duurzaam, agrarisch, innovatief en internationaal ondernemen. Met
subsidies, het vinden van zakenpartners, kennis en het voldoen aan wet- en
regelgeving. RVO.nl werkt in opdracht van ministeries en de Europese Unie.

RVO.nl is een onderdeel van het ministerie van Economische Zaken.